

Giriş: Kuş Bakışı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş

Mustafa Türkeş

*Uluslararası İlişkiler Bölümü, ODTÜ
turkes@metu.edu.tr*

Bu özel sayının amacı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi farklı yönleriyle irdelemektir. Şüphesiz ki, Cumhuriyet'in ilk yılları üzerine çalışan sosyal bilimciler Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine ilişkin tartışmaları analizlerinde kullanmaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte devamlılıklar olduğu gibi kopuşlar da mevcuttur. Elbette geçiş süreci devamlılık ve kopuş noktaları ile sınırlı değildir. Uluslararası düzlemde sistem, ulusal düzlemde siyasi ve iktisadi alanlarda gücün yeniden dağılımı süreçlerini de içermektedir. Bu özel sayıda yer alan makaleleri okumaya bir başlangıç oluşturmak üzere, bu giriş yazısında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin kuş bakışı arka planını verip, bu özel sayıyı oluşturan makaleleri kısaca tanıtmak istiyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş, iki devrimin bir arada yaşanmasıyla mümkün olmuştur. Bu çifte devrimin ilk boyutu, 1919-1922 yılları arasında gerçekleşen ve Türkiye'nin uluslararası düzlemde bağımsız, egemen bir devlet olarak tanınmasına yol açacak 24 Temmuz 1923 Lausanne Antlaşması ile sonuçlanan Ulusal Kurtuluş Savaşı'dır. İkincisi ise ülke içinde yaşanan güç mücadelesi ile ilgilidir. Bu çifte devrim, iki Dünya Savaşı arası dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet olarak biçimlenmesine yol açmıştır.

1. Uluslararası Boyut

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte rol oynayan faktörler çok boyutludur. Bunlar arasında ilk ele alacağımız uluslararası boyuttur. I. Dünya Savaşı sırasında uluslararası düzlemde

yaşanan savaş, yıkım, parçalanma ve çözülüş, yeni durumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1919-1921 yılları arasında gerçekleşen Paris Barış Konferansı'nda tasarlanan dünya düzeni Osmanlı İmparatorluğu'nu doğrudan etkilemiştir. Üstelik bu uluslararası etki yeni de değildir.

1815 Viyana Kongresi'nde varılan uzlaşma imparatorlukların toprak bütünlüklerinin korunması ve ayrılıkçı, bağımsızlığı öngören akımlara karşı ortak tutum takınma kararı, Osmanlı İmparatorluğu'na gelince tersinden uygulanacaktı. Yozlaşmış Osmanlı bürokrasisinin baskıcı uygulamalarına karşı bir köylü ayaklanması olarak başlayan 1821 Yunan isyanının Avrupalı güçler tarafından desteklenmesi ve koruma altına alınması, bu isyanın hızla nitelik değiştirerek 1829'da Yunan bağımsızlığının ilan edilmesiyle sonuçlanması, Viyana Kongresi kararlarına uygun düşmemekle birlikte, uluslararası politikanın tek bir standardı olmadığını gözler önüne sermekteydi. Viyana Kongresi'nde tasarlanan "Avrupa Uyumu" (Concert of Europe) 1854 Kırım Savaşı'na kadar bozulmadı; çünkü bu tarihe kadar yaşanan savaş ve çatışmalar Viyana Kongresi'nde tanımlanan "Büyük Güçler" arasında değildi. Avrupa Uyumu'nu muhafaza etmesi beklenen büyük güçler (Britanya, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa) arasında savaş çıkmadığı sürece Avrupa'da istikrar, barış ve düzenin devam ettiği varsayılıyordu. Büyük güçler arasında sayılmayan, fakat "Küçük Güç" denmesi de mümkün olmayan Osmanlı Devleti "hasta adam" tanımlaması ile "gücünü ifa edemeyen büyük güç" anlamına gelmekte ve dağılması durumunda diğer büyük güçlerin iştahını kabartıp birbirleri ile savaşı göze alabilecekleri bir duruma işaret etmekteydi.

Dışsal baskılar karşısında içsel reformlarla durumu iyileştirmeye niyetlenen Avrupa eğitilmiş Osmanlı bürokratları, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için savunmacı modernleşme reformlarını -Tanzimat Reformlarını- uygulamaya koydular. Bu reformlar, devlet-toplum ilişkilerini genişletmekte olan kapitalizmin dinamiklerine uygun biçimsel forma sokmaya yönelikti. Devlet- toplum ilişkisini yeniden tanımlamaya çalışan bu girişime "Osmanlılık" adı verilecekti. Tanzimat reformları, işlemeyen, önemli ölçüde bozulmuş, dini kimlik üzerinden tanımlanan Osmanlı "millet" sisteminin (dini cemaatler) yerini alacak, bireysel temel hakların teorik olarak tanındığı Osmanlı Devleti'ne sadık yurttaşlardan oluşan yeni bir Osmanlı Ulusu yaratmayı öngörmekteydi. Temel bireysel hakları ve özel mülkiyetin korunmasını (mahkeme kararı olmaksızın özel mülkiyetin müsadere edilmemesi) esas alan liberal yaklaşımdan hareketle devlet ile toplum arasında yeni bir toplum sözleşmesi oluşturmayı öngören Osmanlılık önerisine karşı, toplumun Müslüman kesiminden olduğu gibi, Müslüman olmayan kesimlerinden de tepkiler gelmişti.

Osmanlılık fikri, genelde toplum tarafından benimsenmedi. Her başarısızlık Osmanlı sultanlarını ve devlet bürokrasisini yeni arayışlara yöneltti. 1838-1876 arasında devlete sadık Osmanlı yurttaşlarından oluşan Osmanlı Ulusu yaratma girişimi başarısız olunca, Osmanlı iktidarı hızla İslamcı politikalara sarıldı. II. Abdülhamid döneminde uygulanan İslamcı

dış politikanın önemli bir ayağı, Osmanlı İmparatorluğu dışında bulunan Müslüman toplulukların desteklenmesiydi. Osmanlı mali yardımının Endonezya'ya kadar ulaştığı hesaba katılırsa, bu konuda bir başarıdan söz etmek mümkündür. Ancak, II. Abdülhamid'in izlemeye çalıştığı İslamcı dış politikaya, kendi imparatorlukları ve sömürgelerinde bulunan Müslümanları isyana teşvik edebileceği düşüncesiyle Rusya ve İngiltere'nin şüphe ile baktıkları da açıktır. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yardım politikasını sürdürebilecek mali imkan ve yeteneğinin olmadığı 1881'de "Düyun-u Umumiye"nin oluşturulmasıyla açıkça ortaya çıkacaktı. Tasarlanan amaç bu olmasa da, İslamcı dış politikanın en belirgin sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nu, Orta Doğu'ya kara yolu ile ulaşmaya çalışan Almanya'nın etki alanına sokmuş olmasıdır. 1878-1908 arası yıllarda, II. Abdülhamid'in iktidarda olduğu dönemde uygulamaya konulan İslamcı politikanın diğer ayağı, iç politika ile ilgilidir. Bu dönemde İslamcı politikalarla devlet-toplum ilişkisi yeniden yapılandırılmaya çalışıldı. Ne var ki, Osmanlılık gibi, İslamcılık da Osmanlı toplumunda oldukça farklı algılandı. İslamcı politikaların iç politika boyutunda ana açmazlarından ikisi oldukça önemlidir. İlki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte, Müslüman olmayanlar da az sayılmazdı ve bunlar İslamcı politikalarla kuşku duydular. İkincisi, Müslüman çoğunluk içinde de kuşku ve endişe yok değildi; çünkü İslamcı politikalar Müslümanları Sünni İslam öğretisi etrafında birleştirmeyi hedeflemekteydi; fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda Sünni İslam'a mensup olmayanlar da az değildi. İslamcılık toplumu bütünleştirmek yerine devlete karşı kuşkuyu bütünüyle artırdı. Sonuçta, Osmanlılık ideolojisinde olduğu gibi, İslamcılık'ta da devlet-toplum ilişkisini yeniden yapılandırma girişimi başarıya ulaşamadı.

J.J. Rousseau'nun "toplum sözleşmesi" önerisinden ilham alan Osmanlılık ideolojisi bireyin temel haklarını korumayı esas alırken, II. Abdülhamid yönetimi 1876'da ilan edilen anayasayı otuz üç yıl iktidarda kaldığı sürede rafa kaldırmakla kalmadı, kendi yönetimini garantiye almak, bu gerçekleşince iktidarını sağlamlaştırmak ve bunu sürdürebilir kılmak için özgürlükleri sınırlayıcı, baskıcı ve yasakçı bir dizi politikayı uygulamaya koydu. Bunlar arasında basına geniş kapsamlı sansür, jurnalcılık, hafiyelik, muhalefeti sürekli cezalandırma, hapse atma, sürgüne gönderme gibi uygulamalar günlük sıradan işler haline gelmişti. Her şeyden kuşkulanan ve her eleştiriyi kendisine karşı komplo hazırlığı olarak yorumlayan II. Abdülhamid'in iktidarında baskı, zulüm ve sürgün politikası her gün biraz daha güçlendi. Böylece, devlet-toplum ilişkisinin toplum tarafından kabul edilebilir bir duruma getirilmesi şöyle dursun, paranoya noktasına gelmiş bir iktidar-toplum ilişkisi üretilmişti.

Bu baskıcı ve yasakçı yaklaşım karşısında, sivil-asker bürokratlardan oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizli bir teşkilat olarak, öncelikli amacını anayasal monarşiyi yeniden tesis etmek olarak tanımladı. 1908'de bir Osmanlı subayı olan Resneli Niyazi'nin askerleriyle birlikte Makedonya'da

dağa çıkararak tetiklediği isyan kısa sürede İstanbul'da etkisini gösterecek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteği doğrultusunda II. Abdülhamid iktidardan düşürülüp, onun rafa kaldırdığı anayasa yeniden yürürlüğe konacaktı. Böylece, Türk tarihinde II. Meşrutiyet olarak anılan Anayasal Monarşi dönemi başladı.

II. Meşrutiyet dönemi, Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği gibi, siyasi bir laboratuvarıdır. Devlet-toplum ilişkisini yeniden düzenlemek üzere çok sayıda, farklı öneri II. Meşrutiyet döneminde örneğin; İmparatorluğun idari yapısının yeniden daha güçlü merkezîyetçi yapıya dönüştürülmesi önerisinden, adem-i merkezi yapılanmayı savunan öneriye kadar farklı yönelişlerin tümü tartışıldı. Devletin nasıl yeniden yapılandırılacağı 1908'den 1912'ye kadar oldukça geniş bir siyasi yelpaze içinde tartışılmıştır. 1912'de başlayan Balkan Savaşları bu geniş yelpazeyi daraltan bir rol oynayacaktır. I. Balkan Savaşı'nda Selanik kaybedildiğinde *Türk Yurdu* dergisi merkezini Selanik'ten İstanbul'a taşımak durumunda kalmıştı. Bu tarihten sonra *Türk Yurdu* dergisi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez yönetimi, Bab-ı Âli'nin İngiliz etkisinden kurtarılması, İmparatorluğun Turancı ve daha sonra Türkçü bir hedefe yönelmesi ve Osmanlı Devleti'ni bu temele dayalı yapılandırılması gerektiğini savundu. Turancılık hayal olmanın ötesine geçemedi, geçmesi de mümkün değildi; çünkü İmparatorluk içinde farklı etnik kökenden toplumlar vardı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önerilen Turan coğrafyası'nı ele geçirecek askeri ve mali imkan ve yeteneği yoktu. *Türk Yurdu* dergisi'nin editörü ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideologlarının en önemlisi Ziya Gökalp'in 1911'den itibaren *Türk Yurdu* dergisinde yazdıklarında ve son olarak 1924 yılında ölümünden önce yayınladığı *Türkçülüğün Esasları* adlı kitapta görüldüğü üzere, Gökalp bir taraftan Turancı-Türkçü söylemini hiç terk etmemekte, fakat tanımladığı Turan coğrafyası giderek daralmakta, küçülmekte ve son olarak Oğuz ülkesi diye adlandırdığı Türkiye ve Azerbaycan (İran'ın Türkmen nüfusu da dahil) ile sınırlı bir coğrafyaya indirgemektedir. Bu dönemde, İslamcılığın muhafazakâr ahlâkî boyutunun vurgulanması devam etmiştir. Ziya Gökalp'in *Türk Yurdu* dergisinde yaptığı yayınlarda olduğu gibi, son kitabı *Türkçülüğün Esasları* 'nda da İslam'ın muhafazakâr ahlâkî boyutları ideolojik olarak korunmuştur. II. Meşrutiyet döneminde hiç bir politika kalıcı olmadı ve uzun dönemli uygulanmadı. II. Meşrutiyet döneminde yapılan tartışmalarda Osmanlılık, İslamcılık ve Turancılık'ın izlerini aynı anda görmek mümkün olduğu gibi, bir politikadan ötekine hızlı zikzakların yapıldığı da açıktır.

Dış politika alanında yaşanan gelişmelere baktığımızda şu tespitleri yapmak mümkündür: 1833'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusuna yenilen Osmanlı İmparatorluğu bu durumdan Rusya'nın askeri desteği sayesinde kurtulabilmişti. Bunun bir karşılığı olarak Rusya, Hünkar İskeleyi Antlaşmasını Osmanlı İmparatorluğu'na dayattı. 1833-1841 yılları arasında uygulanan Hünkar İskeleyi Antlaşması'nın hükümlerinden özellikle Boğazlar'ın Osmanlı ve Rusya yönetimleri tarafından birlikte savunulması

maddesi Osmanlı yönetimini olduğu gibi, gücünün doruğunda bulunan İngiltere'yi de tedirgin etmişti. 1853-54 Kırım Savaşı'nda, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne sağladığı askeri ve uluslararası siyasi destek sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, Rusya İmparatorluğu'na karşı askeri zafer elde etti. Bu zafer bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nu, Rusya'nın baskısından kurtardı, öte yandan 1877'ye kadar sürecek şekilde İngiltere'nin etki alanına soktu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı bir tampon bölge haline getirdi.

“93 Harbi” olarak bilinen 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu durumu iyice karmaşık hale getirdi. Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar ve Kafkaslar'da Rusya'ya karşı yenilmişti. Büyük toprak kayıplarıyla birlikte Balkanlar ve Kafkasya'dan çok sayıda Müslüman topluluklar yerlerinden edilerek, zorla göç ettirilmişlerdi. Rusya'nın kaleme alıp Osmanlı Devleti'ne imzalatığı San Stefano Antlaşması Avrupa'da dengeyi altüst edeceği için İngiltere ve Fransa'nın tepkisi sonucu Rusya bu antlaşmayı Berlin Kongresi'nde yeniden müzakere etmeyi kabul etti ve böylece 1878 Berlin Antlaşması, San Stefano Antlaşması'nın yerini aldı. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonuçları karşısında Osmanlı Devleti, dış politikada yeni manevra alanı yaratmaya çalıştı. İngiltere ve Rusya'nın baskısına karşı, II. Abdülhamid 1878'den itibaren denge unsuru olarak gördüğü Almanya'ya yaklaşma politikası izlemeye başladı. İttihatçılar da bu politikayı benimseyerek devam ettirdiler. II. Abdülhamid dönemi ile İttihatçıların dış politika stratejileri arasında önemli bir benzerlik bulunmaktadır. İkisi de Almanya'yı İngiltere ve Rusya'ya karşı denge faktörü olarak gördüler. II. Abdülhamid yönetimi, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı tahribatın üstesinden gelemedi. Tuna vilayetinde tutunamayan Osmanlı İmparatorluğu, II. Abdülhamid yönetiminin 1885'de Şarki Rumeli krizinde uğradığı başarısızlıkla daha da zor duruma düştü. Başarısızlık I. Balkan Savaşı'nda (1912) Rumeli'nin tamamen kaybedilişi ile iyice perçinlendi. İngiliz hükümetine yakınlığıyla bilinen Sadrazam Kamil Paşa'ya karşı darbe yaparak iktidarı tamamen ele geçiren İttihatçılar da başarısızlık eğilimini II. Balkan Savaşı'nda Edirne'yi geri almanın ötesinde tersine çeviremediler. İmparatorluğun kaybettiği toprakları geri alabilmek umuduyla I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında savaşa giren İttihatçılar, savaş sonunda siyasi geleceklerini de kaybedeceklerdi.

Osmanlılık, İslamcılık ve Turancılık farklı noktalardan hareket eden ideolojik duruşları temsil etse de, üçünün ortak amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün nasıl korunacağı meselesi olmuştur. Yusuf Akçura'nın 1904'de yayınlanan “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde sözünü ettiği siyaset arayışları, 1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi ile son bulacaktı.

Kapitalizmin çevre ülkelerde eski toplumsal yapıları çözen ve yapısızlaştıran gücü karşısında ona uyum sağlamak amacıyla üretilen Osmanlılık ideolojisi, bu sürece karşı daha muhafazakârlaşarak karşı koyulacağını zanneden İslamcılık politikası ve etnik temele dayanan

Turancı-Türkçü politika, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı etnik, dini kimliklere mensup toplumları bir arada tutabilecek ideolojik tutkal rolünü oynayamadı. Osmanlı Devleti'ne sadık ve çıkarları devlet tarafından korunan güçlü bir ticaret burjuvazisi de yaratılamamıştı. Köylüler ise geleceğin kendilerine dayanılarak tasarlanabileceği siyasal bir aktör olmaktan uzaktı. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarlar ticaret burjuvazisine veya köylülüğe dayalı bir toplumsal dönüşümü hayata geçiremediler.

I. Dünya Savaşı sonunda kaybeden imparatorlukların yok oluşu aynı zamanda çok etnili, çok kültürlü emperyal yapıların tarih sahnesinden çekilmesine yol açtı. İmparatorlukların yerine bir düzine ulus-devlet ve himaye yönetimleri imal edilecekti. Bu tarihsellik içinde Osmanlı İmparatorluğu da tarih sahnesinden silinip, yerini yeni oluşumlara bırakacaktı. Bu tablo içinde Türkiye'nin konumu uluslararası ve ulusal düzlemlerde gerçekleşen mücadele ve müzakereler sonucu tanımlandı.

2. Dünya Düzeni ve Kurtuluş Savaşı

I. Dünya Savaşı sonunda uluslararası güç dağılımı değişmeye başlamıştır. İngiltere 19.yüzyılda elde ettiği hegemonyasını sürdürülebilmekte zorlanır bir konumdadır. Fransa savaştan kazanan taraf olarak çıkmasına rağmen, sömürgelerinde eskisi kadar güçlü değildir. ABD ise liberal hegemonyasını tanımlama sürecine girmiştir. Çarlık Rusyası'nda 1917 Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş ve yeni yönetim emperyalist yapılara karşı meydan okuyan "Dünya Devrimi" söylemini yüksek sesle gündeme getirmiştir. 19. yüzyıla damgasını vuran denge politikasına dayalı kaygan ittifaklar sistemi bozulmuştur.

Belirsizliğin hakim olduğu uluslararası bağlam içinde savaştan galip çıkan devletler yeni dünya düzenini tasarlamak üzere harekete geçtiler. Bunlar arasında üç önemli tasarıdan söz etmek mümkündür. İlki, ABD Başkanı Wilson'un önerdiği on dört maddeden oluşan liberal hegemonya projesidir. Buna göre, yeni dünya düzeni gizli antlaşmalara dayanmamalı ve bütün antlaşmalar ilerde kurulacak uluslararası bir örgüt -Milletler Cemiyeti- içinde açık diplomasi ile yürütülmelidir. Bütün deniz yolları herkese açık olmalı ve serbest geçiş güvenliği sağlanmalıdır. Uluslararası ticaret rekabete dayalı serbest pazar ekonomisi ilkelerine göre düzenlenmeli, korumacı dış ticaret politikasından kaçınılmalıdır. Kendi kaderini tayin etme hakkı küçük ya da büyük bütün uluslara tanınmalıdır. On dört maddeye bir bütün olarak bakıldığında, Wilson'un önerisinin liberalizme dayanan yeni bir hegemonya projesi olduğu açıktır, fakat altı çizilmelidir ki, Wilson'un önerdiği hegemonya projesi öncelikle İngiltere ve Fransa'nın hegemonyasına karşı ciddi bir meydan okumadır. O yıllarda deniz yollarının büyük çoğunluğu İngiltere tarafından kontrol edilmekteydi. ABD'yi içine almayan gizli antlaşmalar İngiltere, Fransa, Çarlık Rusyası ve İtalya'nın içinde bulunduğu devletler tarafından 1907, 1915, 1916 ve 1917 yıllarında imzalanmıştı.

Ancak, 1917 Ekim Devrimi ile iktidara gelen Bolşevikler, ideolojik duruşlarına uygun biçimde, Çarlık Rusyası'nın içinde bulunduğu gizli antlaşmaları 1918 yılı başında dünya kamuoyuna ifşa ettiler.

Wilson'un liberal dünya düzeni önerisine alternatif olarak Bolşevikler de bir karşı hegemonya projesi sundular: Dünya Sosyalist Devrimi. Bolşeviklere göre dünyanın her yerinde sosyalist devrimler gerçekleşecek, böylece kapitalist-emperyalist yapılar yıkılacaktı. Bu iki hegemonya projesi karşısında İngiltere ve Fransa da harekete geçti. İngiltere ve Fransa'nın amacı, eski başat pozisyonlarını yeniden kazanmak ve bu doğrultuda Avrupa ve Yakın Doğu'yu yeniden biçimlendirmektir. San Remo görüşmeleri ve Paris Barış Konferansı'nda (1919-1921) alınan kararlarla gelecek yeniden tasarlandı. İlginç olan nokta şudur; ABD, İngiltere ve Fransa, Bolşeviklerin Dünya Sosyalist Devrimi hegemonya projesine karşı uzlaşıyorlardı. Bu uzlaşma çerçevesinde, Paris Barış Konferansı'na, 1919 başından 1920 Haziran ayına kadar, ABD başkanı Wilson da ilgi gösterdi, hatta bizzat kendisi bu konferansa katıldı ve özellikle Milletler Cemiyeti'nin oluşumu sırasında önemli gayret gösterdi. Fakat, ABD Senatosu'nun Wilson'un liberal hegemonya projesini onaylamaması üzerine "izolasyonist" politika olarak da adlandırılan ABD'nin Avrupa işlerinden 1924'e kadar kısmen geri çekilme süreci başladı. İngiltere ve Fransa'nın izlediği politikalar sayesinde, Paris Barış Konferansı sonunda, savaşı kazanan devletler ile kaybeden devletler arasında bir dizi antlaşma yapıldı. Bu antlaşmalardan Versailles, Neuilly, St. Germain, Trianon ve Sèvres incelendiğinde görülmektedir ki, Sèvres ile diğerleri arasında niteliksel bir fark vardır. İlk dört antlaşma kıta Avrupası'nda bulunan yenik devletlerin hepsinin bağımsızlıklarını tanımakta ve herhangi bir manda yönetimi öngörmemekte iken, Sèvres antlaşmasında özellikle Yakın Doğu'da çok sayıda manda yönetimi oluşturulması kararı alınmıştır. Bu, sadece Avrupa'nın çifte standartı ile açıklanabilecek bir durum değil, ustaca tasarlanmış bir politikanın ürünüdür. Kıta Avrupası'ndaki yenik devletlerin hepsinin bağımsızlıklarının tanınmasının nedenleri, öncelikle, İngiltere ve Fransa'nın bu devletlerin hepsinde manda yönetimi kurulmasının üstesinden gelebilecek yetenek ve imkana sahip olmadıklarında aranmalıdır. İkincisi, İngiltere ve Fransa yönetimleri şöyle bir varsayımdan hareket ettiler: bu bağımsız devletler, ilerde yeniden güçlenerek Avrupa'da tehdit oluşturabilecek Almanya ve ideolojik olarak meydan okuyan ve ilerde tekrar yayılmacı politika izleyebilme potansiyeli bulunan Sovyet Rusya'ya karşı direniş gösterecek tampon bölge aktörleri olacaktır. Kısacası, Doğu Avrupa'nın yenik devletlerinin manda yönetimleri yerine bağımsız devletlere kavuşturularak itibarlandırıldıklarında Almanya ve Rusya'ya karşı bağımsızlıklarını korumak için mücadele edecekleri varsayılıyordu. Bu hesap başta doğru gibi göründü; fakat 1933'de Hitler'in iktidara gelişini takip eden gelişmeler ve II. Dünya Savaşı esnasında izlenen politikalar göz önüne alındığında tersi bir durum ortaya çıktı. Doğu Avrupa'nın bağımsız devletlerinin büyük çoğunluğu nihai kerte Nazi Almanyası ile ittifak ettiler.

Büyük resme bakıldığında şu tespiti yapmak mümkündür: İngiltere ve Fransa, Avrupa'ya yönelik politikalarında Doğu Avrupa'da bağımsız devletler modelini, Yakın Doğu'da ise manda yönetimleri oluşturma politikasını hayata geçirmeyi hedeflediler. Bu büyük resim içinde Türkiye nereye oturmaktadır? İngiltere ve Fransa'nın Türkiye için tasarladığı proje Sèvres antlaşmasında ifadesini bulmaktadır. Buna göre, Osmanlı coğrafyasının büyük çoğunluğunda (Mezopotamya, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika) ve Anadolu'nun bir kısmında manda yönetimleri, bunun dışındaki bir çok bölgede ise İtalya, Fransa ve İngiltere'nin etki alanları tanımlanmaktaydı.

Avrupalı güçlerin beklentisi doğrultusunda, Osmanlı coğrafyasının Orta Doğu bölgesinde İngiltere ve Fransa idaresinde himaye yönetimleri oluşturuldu, Anadolu'da ise beklentinin aksine, açık işgal ve emperyalizme karşı örgütlenen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ortaya çıktı ve bu direniş örgütleri işgale karşı hızla birleşik bir cephe oluşturmayı başardılar. Bu direnişe önderlik eden kadrolar, Balkan Savaşları'ndan beri bizzat savaşların içinde yer almış, hezimet ve bozgunu bizzat gözlemlemiş, uluslararası politikayı yaşayarak izlemiş asker-sivil bürokratlardan oluşmaktadır. Bu kadroların asker-sivil bürokratların dışında başka sınıfsal temele dayalı gruplardan gelmesi zaten beklenemezdi. Büyük çoğunluğu köylü nüfustan oluşan Anadolu'da ulusal çıkarları tanımlayıp, bu çıkarları korumak üzere örgütlenebilecek girişimci orta sınıf, İttihatçıların bütün çabalarına rağmen yaratılamamıştı. Ticaretle uğraşan Müslüman olmayan orta sınıfın sadakati, büyük ölçüde devlet tarafından korunamadığı için, başka çekim merkezlerine kaymıştı. Büyük toprak sahibi yerel eşraf, yerel düzlemde kendilerine bağımlı köylüler üzerinde oldukça etkili, fakat ulusal düzlemde siyasal talepleri tanımlanmış, gelişkin, ortak hareket edebilen bir sınıf değildi. Bu yerel düzlemde güçlü olan eşraf kendilerine önderlik edildiği durumda harekete geçebilirdi. Kurtuluş Savaşı süreçleri ayrıntılı incelendiğinde görülmektedir ki, asker-sivil bürokratlar Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde yerel eşrafı bu önderliği sağlamıştır. Aksi takdirde, yerel eşrafın kendi başlarına Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemeleri mümkün olmayacaktı.

Osmanlı Devleti'nin son on yılında etkili olan İttihatçıların üst yönetimi, I. Dünya Savaşı sonunda yurt dışına çıktıkları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni fesh etme kararı aldıkları için Kurtuluş Savaşı'na doğrudan önderlik etmeleri mümkün değildi, ancak İttihatçıların 1908-1918 arasında kurdukları ilişki ağının Kurtuluş Savaşı sırasında özellikle İstanbul'dan Anadolu'ya silah aktarımı sürecinde etkili olduğu bilinmektedir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin örgütlenmesinde de bu ağın etkili olduğu görülür. Fakat Erzurum ve Sivas Kongrelerinden itibaren önderliğin bariz biçimde Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından üstlenildiği açıktır.

Kurtuluş Savaşı'na önderlik edip daha sonra siyasal yapı içinde aktif rol alanların sınıfsal ve siyasi kimliklerine baktığımızda şu tespitleri yapmak mümkündür: Kurtuluş Savaşı'na önderlik edenler arasında sanayici, toprak

ağası, büyük tüccar gibi varlıklı ailelerden gelenler yoktu. Tek istisna Rauf Orbay'dır. Rauf Bey'in Osmanlı hanedanı ile aile bağı bulunmaktadır, bu nedenle arka planında aristokrasi bulunan tek siyasi kişi Rauf Orbay'dır, fakat bu tek başına Kurtuluş Savaşı'na önderlik edenlerin aristokrasiyi temsil ettiklerini göstermesi için yeterli değildir. Önderlik edenlerin köylü sınıfını temsil ettiğini söylemek de mümkün değildir. Önderlik edenlerin en belirgin ortak noktaları şunlardır: Bu kişiler küçük, orta sınıf esnaf ve memur ailelerden gelen, benzer okullarda yetişmiş eski Osmanlı subay ve memurlarıydılar. Hepsi devlet okullarından mezun, çoğunluğu askeri okullarda okumuş ve önemli kısmı Erkan-ı Harbiye'den mezun subaylardı. Hiçbirisi II. Abdülhamid yönetimine yakın duruş sergilememişti; hepsi II. Meşrutiyet'in ilanını siyasal olarak desteklemekle birlikte, İttihatçıların yıprandığı 1913-1918 arası dönemde doğrudan üst düzey görevlerde bulunmadıkları için bireysel olarak yıpranmamıştı. Yaş ve rütbe itibarıyla 1911 sonrasında bütün hezimetlere tanıklık eden, fakat 1915 Çanakkale Savaşı'nda büyük stratejik başarısı ile dikkatleri üzerine çeken Mustafa Kemal'in bu yeni kadro içinde başat rol oynaması onların Kurtuluş Savaşı'na önderlik etmesini meşrulaştıracaktı. Askerleri terhis edilmemiş, düzenli birliklere sahip Doğu Ordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa da açıkça Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini desteklemişti. Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden kadroların hepsi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organlarının ürettiği milliyetçi ideolojik ortamdan beslenmiş, yurtsever asker-sivil bürokratları.

3. Cumhuriyete Geçişte Güç Mücadelesi

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte gerçekleşen çifte devrimin ilk boyutunun -Kurtuluş Savaşı- başarıya ulaştığı noktada devam etmekte olan ikinci boyut -güç mücadelesi- de açıkça görünür duruma geldi. Bahse konu olan mücadele, aynı siyasal bloktan gelen, yani ideolojik olarak milliyetçilikten beslenmiş, yurtseverliği kuşku götürmez kişiler arasında geçen güç çatışmasıdır. Türk tarih yazımında Birinci Meclis (1920-1923) olarak adlandırılan ve Kurtuluş Savaşı'nın sevk ve idaresini yasal bir zeminde meşrulaştıran Meclis üyelerinin bir kısmı yeni seçilenlerden, bir kısmı da İstanbul'da bulunan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kapanması sonucu 1920 Ağustos ayından itibaren Anadolu'ya geçen milletvekillerinin katılımı ile oluşan meclistir.

Birinci Meclis içinde oluşan iki grup arasındaki farklılıkları siyasal ve sınıfsal farklılıklar temeline oturtmak pek mümkün değildir. Zira dağılım çok farklı olmadığı gibi iki grup üyeleri de homojen değildir. İkinci Grup üyelerinin Birinci'den temel farkı muhafazakâr olmaları ve siyasal gücün Birinci Grup mensuplarında daha çok yoğunlaştığı görüşünden kaynaklanmaktadır. Bunun ötesinde bir çıkarsama yapabilmek için yeterli veri bulunmamaktadır. İkinci Meclis adıyla bilinen 1923-1927 yılları arasında görev yapan milletvekilleri arasında İkinci Gruba mensup olanlar

da mevcuttur. 1923 seçimlerinde İkinci Grup mensubu milletvekillerinin tamamen ayıklandığı iddiası doğru değildir; fakat İkinci Meclis'te gücün az sayıda milletvekili elinde toplandığı serzenişleri artarak devam etmiştir. 1921 yılından itibaren özellikle Mustafa Kemal Paşa'yı başkomutanlığını her altı ayda bir uzatmanın ötesinde yetkilendirmemeye kararlı olanlar, İkinci Meclis'te de gücün Mustafa Kemal Paşa ve onun yakınında bulunanların elinde toplandığını ileri sürmekteydiler. Aralarında ideolojik yönelim -milliyetçilik- bakımından ciddi farklar bulunmayan, Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden kadrolar içinde bir ayrışma ve güç mücadelesi giderek gün yüzüne çıkmıştır. 1925 yılında içlerinde Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay'ın da bulunduğu İkinci Grubun temsilcilerinden 32 kişi bir araya gelerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TPCF) (17.11.1924-3.6.1925) kurdular. Bu bir dönüm noktasıdır. TPCF yöneticileri CHP'den farklı bir sınıfsal kimliğe sahip değildir. Bunlar da asker-sivil bürokratlardır. Parti programında yer alan 'İslama saygılı olunacaktır' ibaresi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın reformlarına karşı temkinli olduklarının ipucunu vermekle birlikte, İslamcılık ideolojisi ile doğrudan ilgili sayılamaz. İki parti de milliyetçidir ve parti yöneticilerinin geçmişleri CHP'ninki ile örtüşmektedir. Bu durumda siyasi rekabet, kişisel rekabet ve modernleşme reformlarının hızına duyulan tepki ile ilgili olabilir. Bunun ötesinde yapılan yorumlar spekülattır. 1926 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın hayatına yönelik suikast girişiminin suikast gerçekleşmeden tespit edilmesi üzerine güç mücadelesi siyasi tasfiye ile sonuçlanmıştır.

1930 yılında yaklaşık üç ay yaşayan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) (11.08.1930-16.11.1930) denemesi TPCF'den farklı bir girişimdir. TPCF olayı aynı bloktan gelen Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden kadrolar arasında yaşanan açık bir güç mücadelesini yansıtırken, SCF, CHP içindeki gerilimleri yansıtmaktadır. SCF olayına, Mustafa Kemal Atatürk'ün İsmet İnönü ile Fethi Okyar arasında denge oluşturma arayışının ötesinde anlam atfetmek mümkün gözükmemektedir; çünkü parti çok kısa ömürlü olmuş ve kendisini fesh etmiştir.

Bu döneme ilişkin tarih yazınında TPCF ve SCF olaylarını demokrasi ve demokratikleşme ile ilişkilendirmeye çalışan yayınlar çok sayıdadır. Bu meşru bir sorgulamadır. Fakat, Atatürk dönemi Cumhuriyet yönetimini demokrasi ve demokratikleşme ile ilişkilendirme yönelimleri, neden-sonuç ilişkisine dayanmamakta, demokrasi ve demokratikleşme öncelikli bir amaç olarak ortaya konulmakta ve nedensellikler buna göre kurgulanmaktadır. Bu yaklaşım yöntem bakımından tutarlı değildir ve tarihselliği de kuşkuludur. Atatürk dönemi Cumhuriyet yönetimi yasallık ve meşruiyet bakımlarından ciddi bir sorun içermemektedir. Uygulamaya konulan politikalar mecliste yasal süreçlerden geçmiştir ve anayasaya aykırılık söz konusu değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi düzenli olarak çalışmış, seçimler (bu dönemde iki derecelidir) düzenli olarak yapılmıştır. Fakat, tarih yazını bu noktadan sonra iki ana kola ayrılmaktadır. İlki, tarihsel koşullar elvermediği için Mustafa Kemal Atatürk döneminde çok partili demokrasiye

geçilemediğini, ancak bu dönemde demokrasinin temellerinin oluşturulduğu, böylece ileride çok partili demokrasiye geçilebildiğini vurgularken, ikinci yaklaşım, TPCF, SCF gibi partilerin kapatılmış olmasını demokrasi karşıtlığı ile ilişkilendirmektedir ve bu dönemi, açıkça olmasa da dolaylı biçimde, diktatörlük olarak yorumlama eğilimindedir.

Bu yaklaşımların ikisi de şu soruyu göz ardı etmektedir: Demokrasi ve demokratikleşme, bu dönemde Cumhuriyet yönetiminin öncelikli sorunsalı mıdır? Bu dönemde demokrasi üzerine ciddi bir tartışma yapıldığını gösteren veriler mevcut değildir. Ne CHP, ne de TPCF ve SCF demokrasi ve demokratikleşmeyi özne olarak tartışmıştır. Atatürk'ün ABD yönetimine ilişkin söylediği birkaç söz dışında demokrasi ve demokratikleşme dönemin aydınları tarafından da gündeme alınmamıştır. Potansiyel olarak dönemin liberal aydınlarından Ahmet Ağaoğlu dahi bu konuda bir tartışma yapmamıştır. Bunun temel nedeni Cumhuriyet yönetiminin ve dönemin eğiliminden (devletçi, liberal, muhafazakâr) aydınlarının hepsinin tartıştıkları öncelikli konunun ulus-devletin iktisat politikaları olmasıdır. Bunu gösteren en açık örnek, Ahmet Ağaoğlu'nun gazete yazılarının derlemesi olan *Devlet ve Fert* adlı kitabıdır. Bu kitapta Ağaoğlu, kendisini "Devletçi, Kemalist ve İnkılapçı" olarak tanımlamaktadır (s.56). Ona göre, "Kemalist devletin birinci hedefi, ferdi himaye ve teşvik ve ferdin inkişaf ve yükselmesini temin etmektir. Bunun yanbaşında ferdin yetişemediği ve yapamadığı mübrem ve lüzumlu işleri devletin üzerine alması" gerekmektedir (s. 75).

Peki bütün bu parti kurma ve kapatmalar, güç müdaleleri yalnızca kişisel güç mücadeleleriyle sınırlı bir durum mudur? Elbette hayır. Yaşanan güç müdaleleri geçiş sürecinin bir ürünüdür. Bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyetine geçişte siyasi gücün yeniden dağılımını ifade etmektedir. İki dünya savaşı arası dönem, Türkiye'de sosyal güçlerin (sermaye, işçi sınıfı, meslek kuruluşları, vb.) örgütlenip kendi tanımladıkları çıkarlarını organik yapılar aracılığı ile siyasal talep haline getirebildikleri, mücadele ve müzakere edebildikleri bir durumda değildir. Siyasal talepte bulunacak kadar gelişkin olmayan sosyal güçler üzerinden demokrasinin varlığı veya yokluğu tartışması anlamlı değildir. Elbette bu dönemde oluşturulan sosyal güçler arasında, özellikle devletin sağladığı korumacı politikalarla ortaya çıkmaya başlayan, zaman zaman aferistler (çıkarcı grubu) olarak tanımlanan yeni burjuvazi diğerlerine nazaran avantajlı duruma geçecektir; fakat bu tek başına demokrasinin göstergesi değildir. Kısacası, iki dünya savaşı arası dönemde demokrasi ve demokratikleşme Cumhuriyet yönetiminin öncelikli gündem maddesi olmamıştır.

Bu dönemde Cumhuriyet yönetiminin öncelikli problemi şuydu: Günlük tüketim mallarında dışa bağımlılığı azaltmak için ithal ikameci sanayileşme politikası ve hızlı, sürdürülebilir kalkınma ile ulusal ekonomiyi inşa etmek. Cumhuriyet yönetimi için sanayileşme, adeta bağımsızlıkla eş anlamlıdır. Bu dönemde liberallerin sözcüsü Ahmet Ağaoğlu'nun görüşlerini ve

CHP'nin ilk sanayi planını yetersiz bulup eleştiren ve alternatif stratejiler sunan, hatta bu dönemde ilk ve tek toprak reformu önerisi yapan Kadro grubunun analizleri, kalkınma stratejileri üzerine çok zengin ve verimli öneriler sunmaktadır.

Lausanne Antlaşması'ndaki 5 yıllık geçiş sürecinin dolmasıyla birlikte, 1920'li yıllarda denenmeye çalışılan ve 1929 dünya iktisadi krizi ile çok taraflı eleştirilere maruz kalan liberal iktisat politikalarından vazgeçip, korumacı dış ticaret politikasını hızla devreye sokan Cumhuriyet yönetimi bunun da yeterli olmadığını görüp daha sistematik bir gelişme stratejisini devletçilik olarak uygulamaya koymuştur.

4. Cumhuriyet Döneminde Dönüşüm

Cumhuriyet yönetimi, I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası düzlemde yaşanan güç dağılımını doğru okuyup, Kurtuluş Savaşı ile elde ettikleri zaferi Lausanne Antlaşması ile taçlandırarak, bağımsızlığı uluslararası düzeyde tanınan bir ulus-devlet oluşturdu. Bu başarı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin ilk ve en önemli aşamasıdır. Uluslararası düzlemde tanınma gerçekleşikten sonra ulusal düzlemde iktidar bloğu içinde yaşanmakta olan güç mücadelesi iktidar içi gücün yeniden dağılımına yol açtı. Modernleşme reformları, toplumu biçimsel anlamda yeniden yapılandırmayı amaçlamakla kalmadı. Çarpıcı değişim hukuk ve bilgi epistemolojisi konularında olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde dini hukuk alanında uzak geçmişten gelen örfi gelenekleri de kısmen içselleştiren eğitim ve yargıda doğrudan etkili olan dinsel bilgi ve yoruma dayalı şer'i hukuk Cumhuriyet döneminde büyük ölçüde dönüştürülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bilginin kaynağı dinsel öğretiye dayandırılırken, Cumhuriyet döneminde bilimsel bilgiye dayandırılmak üzere reformlar yapıldı. Mustafa Kemal Atatürk'ün "hayatta en hakiki mürşit (yol gösterici) ilimdir" sözü bilginin kaynağının dünyevi olduğuna işaret etmektedir. Dünyevileşme ulus-devletin oluşumu süreciyle el ele yürütülmüştür. Bunun en açık örneği peşpeşe Mart 1924'de çıkartılıp yürürlüğe konan tevhid-i tedrisat (eğitimin birleştirilmesi) ve tekke ve zaviyelerin kapatılması kanunlarıdır. Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile yerel düzlemde kendisine bağlı cemaatler üzerinde doğrudan etki kuran şeyhlerin mali kaynakları yok edilmiş, böylece siyasi güçleri kırılmıştır. Eğitimin birleştirilmesi ile ulusal düzlemde dünyevi bilgiye dayalı eğitim-öğretim ile yeni bir nesil yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Cumhuriyet yönetimi, sermaye birikiminin çok zayıf, özel sektörün cılız, küçük ve dağınık olduğu bir ülkede hızlı kalkınmayı gerçekleştirmek için devlet öncülüğünde kalkınma-gelişme stratejisi ile ulusal ekonomiyi kurup, konsolide etmeye çalıştı. Cumhuriyet yönetiminin yürüttüğü modernleşme reformları ve iktisat politikaları Osmanlı İmparatorluğu döneminde uygulanan politikalarından önemli ölçüde kopuşu ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte en belirgin değişim - kopuş dış politika alanında olmuştur. II. Abdülhamid döneminde sonuç alıcı olmayan İslamcı politikalar, Cumhuriyet döneminde tamamen terk edilmiştir. İttihatçıların izlemeyi hayal ettikleri, fakat hiçbir zaman gerçekleştiremedikleri Turancı-Türkçü dış politika eğilimi, Atatürk döneminde yerini Lausanne Antlaşması ile belirlenen sınırların korunması ve komşularla iyi ilişkiler kurulup geliştirilmesini öngören *statükocu*, fakat dinamik bir dış politika stratejisine bırakmıştır. Atatürk dönemi dış politikası *statükocudur*; çünkü antlaşmalar ile belirlenen sınırların ve durumların zor kullanılarak değil, müzakere edilerek değiştirilebileceği noktasından hareket etmiş ve komşularla istikrarlı ilişkiler kurmayı başarmıştır. Nitekim, Lausanne müzakereleri sürecinde karara bağlanamayan, Musul sorunu, Hatay sorunu ve Lausanne'da uzlaşılan fakat Türkiye'nin taleplerini yeterince karşılamayan 1923 Boğazlar Sözleşmesi ileride yeniden müzakereye açılmıştır. Bu üç konuda önce taktiksel ricat (geri çekilme) yapıp, zaman içinde ikisinde (Boğazlar sözleşmesi 1936'da, Hatay meselesi 1939'da) Türkiye'nin lehine sonuçlandırılmış, Musul meselesi ise filli ricata dönüşerek kaybedilmiştir. Cumhuriyet yönetimi 1920'li yıllarda başta Sovyetler Birliği olmak üzere bütün komşularıyla önce ikili düzeyde dostluk ve iyi komşuluk antlaşmaları imzalamayı, sonra Balkanlar ve Ortadoğu'da çoklu bölgesel (1934'de Balkan Paktı, 1937'de Saadabad Paktı) oluşumlar içinde yer almayı başararak *statükoyu* bölgesel düzeyde de sürdürmek istemiştir. Geniş çaplı istikrarın sağlanmasını öngören bu *statükocu* yaklaşım, sonuç alıcı dinamik diplomasi ile başarılabilmektedir.

Bütün bu geçiş süreçleri Atatürk dönemi Cumhuriyet yönetiminin savaş sonrası yeni dünya düzenine ulusal bazda verdiği cevaptır. Cumhuriyet yönetimi, kurduğu bu ulus-devleti uluslararası sistemde 1648'den beri oluşmakta olan devletler sisteminin bağımsızlık, eşitlik ve egemenlik ilkelerine koşut konumlandırmayı esas almıştır. Cumhuriyet yöneticileri kendilerinin emperyalizme ve kapitalizme karşı olduklarını dile getirmişlerse de, izledikleri iktisat politikası, kapitalizm içinde bir gelişme stratejisidir. Son tahlilde kapitalist devlet-toplum ilişkisi yasal dayanaklara koşut üretilmiştir. Emperyalizme karşı oldukları ise Kurtuluş Savaşı'nda verdikleri mücadele ile tartışma götürmez biçimde kanıtlanmıştır.

5. Özel Sayı Yazarlarının Katkıları Üzerine

Değişik açılardan tartışılabilen geçiş süreci (kimlik sorunu, toplumsal sınıflar, iktisadi kopmalar, rejim sorunu, uluslararası ve bölgesel politikalar, demokrasi v.b.), gelinen aşamada halen değişik boyutlardan tartışılmaya ve zenginleştirilmeye muhtaç görünmektedir. Biz de *ODTÜ Gelişme Dergisi*'nin süregelen tarih ilgisi bağlamında bu özel sayıyı bu tartışmalara bir katkı olarak çıkarmayı uygun gördük.

Bu özel sayıda -yazar soyadlarına göre sıralı olarak- yer alan "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Mirasının

Keşfi” başlıklı ilk makalede Zeki Arıkan, II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar geçen süredeki hakim tarih yazını üzerine eğilmektedir. Arıkan, Türk tarih yazınında zaman zaman dile getirilen “Türkiye Cumhuriyeti’nin “bizi” geçmişimizden kopardığı, tarihimizi yok saydığı, ya da unutturduğu” iddialarına karşı “tarih araştırmalarında Cumhuriyet’in ilk yıllarında kökten bir kopuş olmadığını” göstermektedir. 1909 yılında oluşturulan Tarih-i Osmani Encümeni’nin yaptığı faaliyetleri ve bu Encümen üyelerinin üzerinde tartıştığı konuları ayrıntılı bir biçimde ele alan Arıkan’a göre, II. Meşrutiyet döneminde tarih alanında yapılan çalışmalar bir bütünlük arz etmeye başlamış ve yine ilk kez bu dönemde Batı tarihçiliği ve kaynaklarıyla bir bağlantı kurulmuş, çeviri ve telif eserlerde de büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. “Osmanlı Devleti’nin başlangıcından son zamanlara kadar gelen “mufassal” bir tarih” yazılmasını hedefleyen Tarih-i Osmani Encümeni”, Arıkan’a göre, “bilimsel kaygıların yanında, unsurların birleştirilmesi, çıkarların uzlaştırılması, ortak bir vatan etrafında kenetlenmesi için “milli tarih”i öğrenmeyi içeren ideolojiden etkilendiği” ve bu yaklaşımın “II. Meşrutiyet’in getirdiği değerlerle uyum içinde bulunduğunu” saptamaktadır. Bunun yanı sıra, Arıkan, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*’nın “salt Osmanlı tarihiyle sınırlı kalmadığını”, Bizans, Anadolu Selçukluları ve özellikle Anadolu Beylikleri tarihiyle ilgili çok önemli malzeme ve yazılara yer verdiğini not etmektedir. Arıkan, Tarih-i Osmani Encümeni dışında kurulan derneklerin de bu dönemde faaliyet gösterdiğini, Türkçü yayınlar kadar İslamcı yayınların da arttığını, II. Meşrutiyet döneminde Batı’da yayınlanan Osmanlı tarihi üzerine yapılan çalışmaların Türkçe’ye çevirilmeye başladığını ve Cumhuriyet döneminde de buna devam edildiğini belirtmektedir. II. Meşrutiyet döneminde başlayan tarih yazımının Cumhuriyet’in ilk yıllarında da devam ettiğini vurgulayan Arıkan, Tarih-i Osmani Encümeni’nin adının Türk Tarih Encümeni olarak değiştirilerek yayınlarının devam ettirildiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı dönemi eserlerinden Silahdar Tarihi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi gibi kitaplar Cumhuriyet’in ilk yıllarında yayınlanmıştır. Arıkan, Cumhuriyet döneminde ders kitaplarının nasıl yazılacağı üzerinden yürütülen önemli bir tartışmayı gündeme getirerek, tezini güçlendirmektedir. Bu bağlamda, Arıkan, lise tarih kitaplarının içeriği belirlenirken yöntem meselesinin önem kazandığını, Muhittin Birgen’in Marksizm’den etkilenen tarih yazım yöntemini önerdiğini, Osmanlı dönemi tarihinin de Marksist bir yöntemle analiz edilmesini savunduğunu, bu doğrultuda “Kapıkulu Modeli” diye adlandırdığı bir analiz yöntemini önerdiğini, keza Kerim Sadi’nin de Marksist açıdan Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemini açıklamaya çalıştığını, fakat bunların dönemin tarihçileri tarafından benimsenmediğini, son tahlilde II. Meşrutiyet dönemi tarih yazımına geri dönüldüğünü ve bu bağlamda Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi tarih yazımının gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır.

Ders kitapları meselesinin “Atatürk’ün de zihnini yoran bir konu” olduğunu belirten Arıkan, “Wells’in ‘Cihan Tarihinin Anahatları’ (1928) eserinin çevirildiğini”, bu kitapta “evrenin yaratılması ve gelişmesine dogmatik bir yöntemle değil, bilimsel bir açıklamayla yaklaşıldığını”, daha sonra 1930’larda “Türk Tarih Encümeni’nce hazırlanan dört ciltlik kitabın birinci cildinde evrenin yaratılışı ve dünyada hayatın ortaya çıkışının tamamen Darwinci bir görüşle açıklandığını” belirtmektedir. Ayrıca Arıkan, 1924 yılında Darülfünun’un Edebiyat şubesine bağlı bir Türkiyat Enstitüsü’nün, yurtdışındaki bilimsel kuruluşlarla ilişki kurulmasını sağlamak ve Türk dili, tarihi, edebiyatı, folkloru gibi alanlarda araştırmalar yapmak üzere kurulduğunu, bu enstitünün başına Fuat Köprülü’nün getirildiğini ve bu enstitü bünyesinde 1925 yılından itibaren Türkiyat Mecmuası’nın yayın yapmaya başladığını not etmektedir. Mustafa Necati’nin 1925 yılında Milli Eğitim Bakanlığı’na getirilmesinin bir dönüm noktası olduğuna dikkat çeken Arıkan, “Tarih-i Osmani Encümeni’nin 1927 yılında “Türk Tarih Encümeni”ne dönüştürüldüğünü ve “milli tarih”e yararlı olacak belgelerin toplanması, sınıflandırılması, vak’anüvis tarihlerinin bilimsel yöntemlere uygun olarak basılması, Türk tarihiyle ilgili yabancı eserlerin Türkçe’ye çevrilmesi’nin” öngörüldüğünü belirtmektedir. Kısacası, Arıkan Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte Osmanlı tarihinin göz ardı edilmediğini, fakat “eski rejimin, Osmanlı hanedanının övgüsü[nün] yapılma[sının da] beklene[meyeceğinin]” ve yeni rejimin ulus-devlet modeline uygun bir tarih yazımı arayışına girdiğinin altını çizmektedir.

“Elifbâdan Alfabeğe: İki Yazı Sisteminde Yazıbirim-Sesbirim Etkileşimi” başlıklı ikinci makalede Özgür Aydın, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte gerçekleştirilen en radikal değişikliklerden biri olarak Arap harfleri yerine Latin harflerinin kabulünü dil bilimi disiplini içinden bakarak incelemektedir. Aydın, bu geçişin tarihselliğini ortaya koyarak işe başlamaktadır. Bu bağlamda, yazar, 13-15. yüzyıllar arasında Arap harflerinin Türkçe’ye uyarlanmaya çalışıldığını, karşılaşılan kimi zorlukların dile getirildiğini, fakat konunun ilk kez ciddi olarak 1862’de Münif Efendi tarafından ele alındığını, Münif Efendi’nin “Arap harfleriyle oluşturulan yazı sisteminin düzeltilerek okumayı ve yazmayı kolaylaştırıcı bir biçime dönüştürülmesi gerektiğini” savunduğunu, “Arap harfleriyle oluşturulan yazı sisteminin zorluğu nedeniyle, okuryazar sayısının az olduğuna dikkat çekildiğini” belirtmektedir.

Aydın, Latin harflerine geçilmesi önerisinin Tanzimat döneminde Sadrazama önerildiğini, daha sonra “II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte, Arnavutluk’un Latin yazısına geçmesinin de etkisiyle, tartışmalar[ın] hızlan[dığını]” vurgulamaktadır. II. Meşrutiyet döneminde bir taraftan Arap harflerinin Türkçe’ye uyumlu hale getirilmesi doğrultusunda çalışmalar yapıldığını, bunların sonucunda Arap harflerinin ayrı yazılmasına çalışıldığını, fakat bunun da sorunu çözmediğini belirten Aydın, “Arap yazı

sisteminin Türkçe için yeniden düzenlenmesine yönelik tüm öneriler[in] başarısız ol[duğunu]”, böylece “Latin yazı sistemine yön[elindiğini], fakat “Latin alfabesine geçişin de çok kolay olmadığı[nı]” “siyasal, dinsel pek çok engelin” bulunduğunu göstermektedir.

1923 yılında “İzmir’de toplanan Milli İktisat Kongresinde, işçi delegelerden İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı tarafından Latin harflerinin kabulü hakkında bir önerge veril[diğini]”, daha sonra 1924 yılı bütçe görüşmelerinde İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu’nun, “halkın hâlâ okuma yazma bilmediğinden yakın[diğini]”, bunun nedeninin “doğrudan doğruya Arap harfleri olduğunu ileri sür[düğünü]” belgelere gönderme yaparak okuyucuya sunan Aydın, 1926 yılında “Bakü’de toplanan Türkiyat Kongresinde Arap alfabesinin bırakılıp Latin alfabesine geçiş kararı alın[ması] üzerine Türkiye’de dönemin gazetelerinde Arap harflerini savunanlar ile Latin harflerine geçişi savunanlar arasında çeşitli tartışmalar yapıldığına dikkat çekmektedir. Latin alfabesine geçişe 1928 yılında karar verildiğine ve “bu amaçla Dil Encümeni kurul[duğuna], “26 Haziran 1928 yılında çalışmalarına başlayan Dil Encümeni’nin” “6 Ağustos’ta Latin alfabesine dayalı yeni Türk yazı sistemini belirle[diğine]”, bu kararın 1 Kasım’da kabul edilip, “3 Kasım 1928 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlan[dığına]” değinerek tarihsel arka planı bitirmektedir.

Tarihsel bir tartışmanın ardından, Aydın konuyu dilbilimi disiplini bakımından ele almakta, “Latin ve Arap yazı sistemlerini yazıbirim-sesbirim etkileşimleri boyutunda karşılaştırma[kta], her iki yazı sisteminde, sözlüksel düzeyde harf-sesbirim örtüşme oranlarını belirleme[kte] ve biçim-sesbilim başkalaşımının yazı sistemine ne ölçüde yansıtıldığını ortaya koymakt[adır].” 10525 sözlükbirimde harf-sesbirim eşleşmesi üzerinde yaptığı araştırma ile “Latin alfabesine dayalı bugünkü yazı sisteminde eşlemenin %95.33 oranında tam olarak gerçekleştiğini, Arap alfabesine dayalı yazı sisteminde ise bu oranın %21.14 olduğu[nu]” göstermektedir. Bu göstergenin “ilk okuma güçlüklerinin yazıbirim-sesbirim eşleşmesiyle ilişki[si]” bakımından önemli olduğunu vurgulayan Aydın, Latin harflerinin kabul edilmesinin ilk okuma güçlüğüne aşmak için önemli bir adım olduğunun altını çizmektedir.

Yunanistan arşivlerinde bulunan belgelere dayanarak hazırlanan “Impacts of Transition from an Official Greek Viewpoint: The Case of the Turkish Muslim Minority in Western Thrace-Greece (1923-1933)” (Yunan Resmi Söyleminde Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne Geçişin Etkileri: Yunanistan’da Yaşayan Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığı Örneği (1923-1933)) başlıklı üçüncü makalede, Ali Hüseyinoğlu, Türkiye’de yaşanan geçiş sürecinin Lausanne Antlaşması’nda mübadeleden istisna tutulan Batı Trakya Müslüman-Türk azınlık üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Batı Trakya’da bulunan Müslüman-Türk azınlığın tarihi hakkında kısa bilgi vererek analizine başlayan Hüseyinoğlu, Osmanlı İmparatorluğu döneminde “imtiyazlı” çoğunluğa mensup olan Batı Trakyalı Müslüman Türklerin I. Dünya Savaşı sonrasında izlenen uluslararası politika sonucu

“dezavantajlı” azınlık haline geldiğini, bu değişim sonucunda “Batı Trakyalı Müslüman Türklerin, Yunan ulusuna ait olmayan Yunanistan yurttaşları” olarak varlığını sürdürmekte olduklarını saptamaktadır. Hüseyinoğlu, Batı Trakya’da, özellikle 1923-1933 yılları arasında, Yunanistan yönetimi ile Batı Trakyalı Müslüman Türk azınlığın seçkinleri arasında günlük yaşamı ilgilendiren evlilik, miras, vakıf mallarının yönetimi ve kullanımı gibi konuların da içinde bulunduğu, Batı Trakyalı Müslüman Türklerin konumu, hakları ve Müslüman Türk azınlık ile yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti arasında nasıl bir ilişki kurulacağı gibi konularda ciddi bir güç mücadelesi yaşandığını belirtmektedir.

Hüseyinoğlu, Türkiye’de yaşanan değişimin Batı Trakya Müslüman Türk azınlık üzerinde de etkili olduğunu ileri sürmekte ve bu etkiyi Yunanistan arşivinde bulunan ilk el belgelerde verilen bilgileri, dönemin basını ve ikinci el kaynaklarla (kitaplar, makaleler, v.b.) destekleyerek okuyucuya göstermektedir. Dönemin Yunanistan Başbakanı Venizelos’un görevlendirdiği resmi azınlık müfettişlerinin hazırladığı iki raporu oldukça ayrıntılı bir biçimde inceleyen Hüseyinoğlu aşağıdaki saptamayı yapmaktadır: Lausanne Antlaşması’nın ilgili maddelerine göre, Türkiye Cumhuriyeti’nin Batı Trakya Müslüman Türk azınlığın hakları konusunda üçüncü taraf olması, Türkiye’nin Batı Trakyalı Müslüman Türk azınlık tarafından önemli bir güç olarak görülmesi, bu durumun Yunanistan resmi makamları tarafından üzerinde çalışılması gereken bir sorun olarak algılanmasına yol açtığını not eden Hüseyinoğlu, buna karşı koymak için Yunanistan resmi makamlarının Müslüman Türk azınlık üzerinde sürdürülebilir bir kontrol kurmak amacıyla Batı Trakyalı Müslüman Türk azınlık arasında ortaya çıkan gelenekçiler - modernistler karşıtlığına dayalı bölünmeyi bir araç olarak kullandığını Yunanistan hükümetinin hazırladığı raporlara dayanarak göstermektedir.

Türkiye’de yaşanan değişime karşı çıkarak Yunanistan’da konuşlanan rejim muhaliflerinin (Hüseyinoğlu, bunlar arasında Yüzellilikler listesinde adı geçen son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin de yer aldığına dikkat çekiyor) faaliyetlerine karşı önlem almak üzere Yunanistan hükümeti nezdinde çeşitli girişimlerde bulunan ve aynı zamanda rejim muhaliflerine karşı Batı Trakyalı Müslüman Türk azınlık arasında etkili olmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti yönetimi arasında ciddi bir mücadelenin yürüdüğünü ve bütün bunların Batı Trakya’da yaşayan Müslüman Türk azınlığa yansadığını, Müslüman Türk azınlığın da bu süreçte kendi çıkarlarını korumaya yönelik politika üretmeye çalıştığını belirtmektedir.

Hüseyinoğlu, Yunanistan resmi makamlarınca hazırlatılan müfettiş raporlarının Stilianopoulos Raporları olarak anıldığını ve ilkinin 1929, ikincisinin de 1930 yılında hazırlandığını belirtmekte ve bu raporlarda İslam ve dinsel seçkinler, İslami yardım dernekleri, azınlık mensubu öğrencilerin iki dilde eğitimi, azınlığın iktisadi, sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgiler ve Yunanistan hükümetine sunulan önerileri içermekte olduğunu kaydetmektedir.

Raporlarda ele alınan konuları, yapılan önerileri ayrıntı düzeyinde sorgulayan Hüseyinoğlu, Yunan devletinin Batı Trakya’da muhafazakâr Müslüman azınlığı, seküler azınlığa tercih ettiğini belirtmekte ve Yunanistan devletinin azınlık üzerinde kontrolünü sürdürülebilir kılmak için Müslüman Türk azınlık arasında bulunan bölünmüşlüğü devam etmesini tercih ettiğini, bu doğrultuda muhafazakâr İslami yaşam biçimini desteklediğini söylemektedir.

Kızılay’ın arşivinde bulunan belgelere dayanarak yazdığı “Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılmayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti” başlıklı makalesinde Seçil Karal Akgün, bugün Kızılay adıyla anılan yardım kuruluşu Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin tarihini, dönemin toplumsal koşulları içine yerleştirerek anlatmaktadır. 1896 yılında kurulan ve 1911’de yeniden yapılandırılan Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin 1863’de Cenevre’de kurulan Salib-i Ahmer (Kızıl Haç) yardım kuruluşundan esinlenerek oluşturulduğunu belirten Karal Akgün, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin, “kuruluşundan başlayarak bir yandan ülkenin karşılaştığı tüm felaketlerde, bir yandan da ülkenin aydınlanmasına katkılarıyla, en çok da Kurtuluş Savaşı sırasında üzerine düşen görevi yerine getir[diği]” için Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte “geride bırakılmayan” ve Cumhuriyet yönetimi tarafından da benimsenen bir kuruluş olduğunu vurgulamaktadır.

Karal Akgün, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin kuruluşunun Tanzimat dönemine denk düştüğünü, Sultan Abdülaziz ve annesi Pertevniyal Sultan’ın koruyucu kanatları altında Tıbbiye Nazırı Marco Paşa’nın başkanlığında kurulan bu cemiyetin “batılı ülkelere alıştıklarından farklı bir Türk görüntüsü sunmakla savaşta ve barışta halkın yardımına koşan bir kurum olmanın yanı sıra, kültür-sanat yaşamına, toplumsal aydınlanmaya, yurt ekonomisinin gelişmesine katkılı işlevlerini de sergilemeye başladı[ğın]” belirtmektedir. Ancak 1877 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayarak, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin önceliğini cephe ve cephe gerisi yardım faaliyetlerine kaydırmak zorunda kaldığını saptayan yazar, Cemiyet’in “1911-1914 yılları arasında yeniden yapılan[ırıldığı], Trablusgarp ve Balkan Savaşları’ndaki yararlılıklarıyla da öne çıkan, böylece katkısı [ve önemi artan]” “bu kurumu devletin gitgide daha çok önemsemi[ğinin]” altını çizmektedir.

Trablusgarp, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin “cephede ve cephe gerisinde tüm maddi varlığını ve ücretli-gönüllü insan gücünü seferber ettiği askerlere, savaş esirlerine, göçmenlere yardımları, askere ve sivile hizmet veren aş ocakları, dispanserler, hastaneler, poliklinikler” Cemiyet faaliyetlerinin sadece bir kısmıydı. Kurumun “milli mücadele yıllarında kurduğu kalıcı ve gezici (seyyar) hastaneler, sağlık merkezleri, imdat istasyonlarında cephede hasta ve yaralı askerlere, cephe gerisinde göçmen kabilelerine, aç açık kalan sivil halka yardım” götürdüğünü, “bunun da ötesinde, bu büyük savaşın bir bağımsızlık mücadelesi olduğunu kavrayan kadrosuyla bir aydınlar ocağı

haline getirilen İstanbul'daki genel merkezinin çekinmeden, Anadolu'da sürdürülen varlık savaşının bir karargahı olma görevini üstlendi[ğinin]" altını çizen Karal Akgün, Kurtuluş Savaşı önderlerinin Cemiyet'in faaliyetlerini takdirle karşıladıklarını şu cümlelerle ifade etmektedir: "Nitekim, emperyalizme karşı olan Sovyetler Birliği de Türkiye'de yayılmacılığa karşı sürdürülen savaşa destek olmak üzere Birinci İnönü muharebelerinin kazanılmasından sonra Yunan katliamından kurtulanlara verilmesini istediği 30,000 altın rubleyi Hilal-i Ahmer eliyle kullanılmak üzere Meclis Başkanı'na göndermişti. Gerek bu jest, gerekse Mustafa Kemal Paşa'nın bu tutarın 3000 altın rublesini savaş yoksullarına kullanmak üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne vermesi, TBMM - Hilal-i Ahmer işbirliğinin çok belirgin göstergeleriydi." Bu cümlelerle Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Cumhuriyet daha ilan edilmezden önce de kurucu kadro tarafından benimsendiği vurgulanmaktadır.

Karal Akgün, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin "geleceğin sosyo-ekonomik gelişmelerine alt yapı hazırla[yan] katkıları[nın] da oldu[ğunu]", bunların başında da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin "Kadın Merkezi" olduğunu not etmektedir. Karal Akgün, Hilal-i Ahmer Cemiyeti faaliyetleri arasında bulunan "Kadınlar Merkezi" hakkında çok değerli veriler sunarak, tarih yazınında hala tartışılmaya muhtaç alanlardan olan kadın sorununa önemli bir katkıda bulunmaktadır. Karal Akgün'e göre, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti Kadınlar Merkezi, II. Meşrutiyet yıllarında Türk kadının sosyalleşmesine ve üretkenliğine sağladığı katkılarla Türk toplumunda kadın-erkek eşitliğinin kabul görmesinde önemli tarihsel bir rol" üstlenmiştir. Kadın-erkek eşitliğinin ancak Cumhuriyet ile birlikte yasal bir zeminde düzenlenmesine rağmen, Karal Akgün'e göre, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Kadın Merkezi'nin faaliyetleriyle kadının toplumsal hayata katılımının sağlanmasına ve bu anlamda yöneticiler ve halk arasında ortak aklın gelişimine ciddi katkılarda bulunmuştur." Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ilk kuruluşunda 10 kadın üyesi olduğunu not eden Karal Akgün'e göre, "Dr. Besim Ömer Paşa'nın 1910 yılında basını da arkasına alarak başlattığı ciddi çabalarla alt yapısını hazırladığı Hanımlar Merkezi'nin kurulması, 20 Mart 1912'de toplanan Cemiyet'in ilk olağan kongresinde gündeme getirilip kabul edil[miş]" ve üst düzey bürokratların eşlerinden oluşan "yaklaşık 100 kadının hemen merkeze üye olması" Kadın Merkezi'nin faaliyetlerine ivme kazandırmıştır. Karal Akgün, "kuruluşunu izleyen yıl içinde adı Hilal-i Ahmer Osmanlı Kadınları Merkezi olarak değiştirilen kuruma" İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de destek vermeye devam ettiğini belirtmektedir.

Ancak, Karal Akgün'ün saptadığı gibi, Kadınlar Merkezi de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ciddi katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda, yazar "Cemiyet'in sunduğu sağlık hizmetlerine insan gücüyle katkılı olması, adını yaygınlaştırıp türlü etkinlikler düzenleyerek yurt içinden ve dışından gelir sağlaması", "hastabakıcılık kurslarına pek çok kadın[ın] katılımı", "bugünkü kermeslerin benzeri "İnsaniyetperver Pazar" adlı satış yerleri, halkın küçük bir parayla izleyebildiği, ama böylece sahne izlencesiyle de

tanıştığı müsamereler, balolar gibi etkinliklerle Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kasasını dolu tutm[ası]", "Salib-i Ahmer'le iletişimini derinleştirme[si]" ve "Hükümetin batılı ülkelerle ilişkilerine de olumlu" etkileri gibi katkılardan bahsetmektedir.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti kapsamında faaliyetlerde bulunan Kadınlar Merkezi, Karal Akgün'e göre, öz itibarıyla, "kadının yerini toplumsal hayatta daha belirgin hale getirerek Cumhuriyet ile yasal zemine kavuşan kadın-erkek eşitliği konusunda toplumsal bir ortak aklın oluşmasına katkı sağlamıştır."

Karal Akgün Kadınlar Merkezi'nin çok sayıda etkinliği arasından şunları sıralamaktadır: "sergiler açmak", "insaniyetperver pazarlar" kurmak, "kadın erkek birlikteliğini hayata geçirmek üzere müsamereler düzenlemek", "Hilal-i Ahmer Çiçek Günü" düzenleyip "bayramlarda Merkez üyesi Müslüman Türk kadınların yüzleri açık, hatta bazen çok uzun kollu olmayan giysilerle halk arasında dolaşip çiçek şeklinde kırmızı aylı rozetleri satarak hasta ve yaralı askerler için kullanılmak üzere kuruma gelir toplamak", "Hanımlar Takvimi" yayınlamak. Bu etkinlikler arasında, Karal Akgün, Balkan Savaşları sırasında kurulan Sanat Evi'ne özel bir vurgu yaparak Sanat Evi'nin etkinliklerini kuruluşundan Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar bütün ayrıntısıyla okuyucuya sunmaktadır. Bu bağlamda da şu tespiti yapmaktadır: "Sanat Evi'nin ciddi yaklaşımları, sadece göçmenlerin onları ilkin yadırgayan Türk kadınlarıyla kaynaşmalarını sağlamakla kalmadı, açık başları ve fikirleriyle örnek olmalarına da aracı oldu. Bu birleştirici kurum, çatısı altında toplanan yüzlerce kadının bakım çağındaki çocuklarıyla birlikte ayakta kalmalarını sağlarken onların geleceğe umutla bakabilecekleri bir ortam da oluşturdu."

Son olarak, Karal Akgün, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleşen mübadelede üstlendiği görevleri de araştırma konusu içine katarak Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin oynadığı çok yönlü rolleri okuyucuya sunmaktadır. Bu konuda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin dönemin uluslararası örgütlerinden hiç yardım almadığını, Yunanistan'dan gelecek göçmenlerin limanlardan hareket etmeden önce salgın hastalıklara karşı aşılınması görevinden başlayarak göçmenlerin yerleştirilmesine kadar bütün süreçlerde görev üstlendiğini Kızılay arşivi belgeleriyle okuyucuya sunmaktadır.

Bu özel sayıda yer alan "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü" başlıklı son makalede Nevzat Evrim Önal, tarih yazınında görece en çok çalışılan, fakat üzerinde en az uzlaşılan, büyük toprak sahiplerinin sınıfsal rolü ve dönüşümü üzerine bir tartışma yürütmektedir.

Önal, makalesine konuya ilişkin tarih yazınına yönelttiği eleştirisiyle başlamakta ve "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş tartışmalarında, yaşanan tarihsel dönüşümün hemen her zaman üstyapıda olup biten bir süreç olarak" gösterilip, "Osmanlı İmparatorluğu'nun son

dönemi” hakkında olduğu gibi, “Anadolu devriminin sınıfsal dinamikleri[nin] göz ardı edil[diğini]”, aynı ölçüde önemli bulduğu “bu eğilim[in], yalnızca resmi tarih yazımı[yla]” sınırlı kalmadığını, “ona yöneltilen eleştirilerde de [bu noktanın] belirgin” olduğunu ileri sürmektedir.

Önal’a göre, “Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü, Anadolu devrimi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu kimi kişi ve örgütlerin karar alıp uyguladıkları bir vakalar dizisi” ve “onların uygulayıcısı olan özneler ve bu öznelerin arasındaki ilişkiler[den] ibaret” değildir, “dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş tartışılırken Tanzimatçıların, 2. Abdülhamit’in, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ve Kemalist kadroların hedef, niyet ve faaliyetleri kadar, bunların üzerinde yükseldiği toplumsal yapının da tartışılması gerekir.” Önal, tarih yazınında “birincisinin gereğinden fazla, ikincisinin ise gereğinden az yapıldığını” altını çizmekte ve amcının “ilgili tartışmalara bu eksiklikleri ortadan kaldırmaya yönelik bir katkı sağlamak” olduğunu belirtmektedir.

Önal, Anadolu devriminin sınıfsal olarak burjuva bir karaktere sahip olduğu konusunda Türk tarih yazınında bir açıklık olmasına rağmen, söz konusu bu karakterin somut olarak toplumda nasıl bir sınıfsal yapıya dayandığı ya da tekabül ettiği konusunda aynı derecede bir açıklıktan bahsedilemeyeceğini öne sürmektedir. Tartışmasını bu bağlamda sürdüren Önal, 17 yüzyıldan itibaren kurumsallaşan ayanlık kurumunun Osmanlı toplumunda önemli bir güç odağı haline geldiğini ve Cumhuriyet’in ilanıyla somutlaşan devrime değin “yalnızca ilkel servet biriktirerek değil, 19. yüzyılın ortasından itibaren bu servet birikiminin süreklileşmesine hizmet eden üretim ve mülkiyet ilişkilerine girerek; aynı zamanda bu ilişkilerin üstyapıda kurumsal ifadelerini oluşturmasını sağlayarak bağımsız bir sınıfsal yapı gibi davranma yeteneği geliştirdiğini” iddia etmektedir. Bunu da toprak sahipliğinin oluşum ve dönüşüm süreçlerinin istatistikî bilgilerle destekleyerek gösterilebileceğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, 17. yüzyıldan itibaren yaşanan toplumsal dönüşüm süreçlerini incelemeyi, 1858 Arazi Kanunnamesi ve onu takip eden süreçte yasal zemin kazanan toprak sahipliği ve mülkiyet ilişkileri üzerine ayrıntılı tartışmalar üzerinden yapmaktadır. İkinci el kaynaklardan derlediği verileri oldukça özenli tablolar haline getiren Önal, istatistikî verileri analitik bilgi haline dönüştürme konusunda oldukça başarılıdır.

“Osmanlı İmparatorluğu’nda taşra eşrafının bir toplumsal güç olarak tarih sahnesine çıkışını İmparatorluğun 16. yüzyılın ortalarında içine düştüğü mali bunalım ile” başlatan Önal, “Tımar” sisteminden “İltizam” usulüne geçişin taşra eşrafının güçlenmesine yol açtığını ileri sürmektedir. “Başta taşra eşrafı olmak üzere elinde nakit servet bulunan tüm kesimlerin iltizam kovalayıp” “tefecilik” yapmaya yöneldiğini, böylece “tarımsal artığa el koymanın pre-kapitalist nitelikte, zora dayalı yöntemlerine” de başvurduğunu, “üretimi gerçekleştiren ve vergiyi veren köylünün” baskı altına girerek “Büyük Kaçgunluğa” yol açtığını, bunun sonucunda boşalan topraklara yerel ölçekte güçlenen büyük eşrafın el koyduğunu, “böylelikle

Osmanlı coğrafyasında büyük toprak mülkiyetinin önünün açılmış olduğunu göstermektedir. Önal, Anadolu’da varlıkları Cumhuriyet yıllarında da devam eden “önemli eşraf ailelerinin kökeninin bunlara dayandığını” ve merkez ve taşrada oluşan otorite boşluğundan güç kazanan taşra eşrafının 18. yüzyılda görünür hale gelen ayanlık adıyla anıldığını belirtmektedir.

Yasal olmayan bu durumun fiilen gerçekleştiğini ve 19. yüzyılda da yasal zemin kazandığının altını çizen Önal, Sened-i İttifak’ın da bu bağlamda ele alınması gerektiğini belirtmekte ve “Sened-i İttifak’ın, taşra eşrafının üstyapıya hâkim hale gelmeye yönelik, başarısız ancak önemli sonuçları olan bir girişimi” olduğunu söylemektedir. Ayanlara karşı başarılı bir operasyon yapan Sultan’ın dönemin büyük güçleri karşısında aynı başarıyı gösteremediğine dikkat çeken Önal, “Çarlık donanmasının İstanbul’a demirlediği, İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı İmparatorluğu ve Kavalalı hanedanı arasında yapılan 1833 tarihli Kütahya Anlaşması için aracı oldukları bu olayın, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu’nun içişlerine açıkça müdahil olduğu ilk büyük tarihsel dönemeç” olduğuna dikkat çekmektedir.

Önal, Kütahya Anlaşması’yla eski valisine kaybettiği toprakları geri almak isteyen II. Mahmud’un, İngiltere ve Fransa’nın desteğini almak amacıyla Ağustos 1838’de İngiltere’ye çok ödün veren Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi’ni imzaladığını, aynı yılın Kasım ayında Fransa ile de benzer nitelikte bir anlaşma imzaladığını belirtmektedir. Avrupa devletlerinin desteğini aldığını zanneden Osmanlı İmparatorluğu yönetimi “bir kez daha Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya karşı savaş açmış, fakat şeyh ve ayanların desteğini yanına alan Mehmet Ali Paşa Osmanlı ordusunu 1839’da Nizip muharebesinde ağır bir yenilgiye uğratmıştır.” Bu yenilgi Önal’a göre, II. Mahmud’un taşradaki merkezkaç kuvvetlerini askeri tedbirlerle ortadan kaldırma siyasetinin nihai iflası” anlamına gelmektedir ve bunun da ötesinde “Osmanlı taşrasındaki eşrafın 19. yüzyıl başı itibarıyla sınıfsal bir yapıya dönüştüğünün” göstergesidir. Önal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun Nizip yenilgisinin bir sonucu” olduğunu ve aynı zamanda bununla “eşrafın servet biriktirme olanaklarının” önünün açıldığının altını çizmektedir.

Gülhane Hattı Hümayunun’daki “herkes mal ve mülküne tam bir serbestlik ile malik ve mutasarrıf olacak ve kimse kimsenin işine karışmayacak” ifadesinin özel mülkiyetin güvence altına alınması anlamına geldiğini ifade eden Önal, toprakta özel mülkiyetin ise 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile yasal bir zemine kavuşmasının toprak sahibi sınıfın toplumsal konumunu nihai olarak güvence altına aldığını ve bu durumun aslında *de facto* durumun *de jure* hale gelmesi anlamına geldiğini” belirtmektedir.

Yukarıda sözü edilen konuları inceledikten sonra Önal, büyük toprak sahipliğinin İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde nasıl bir rol oynadığını ele almakta, analizine bu sınıfın Anadolu devrimindeki yeri ve rolü ve son olarak ta Cumhuriyet’in kurulması sürecindeki rolleri ile devam etmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kadrolarının çoğunluğunun sivil-asker

aydınlardan oluşan burjuva (orta sınıf) siyasi kimliğe sahip olduğu önkabulüyle analizine başlayan Önal, “İttihat ve Terakki hareketi, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını savunan bir toprak siyaseti öngörüyordu” demektedir, bu iddiasını da şu saptama ve yoruma dayandırmaktadır: “20. yüzyılın başına gelindiğinde Anadolu topraklarının özel mülke dönüşmesi büyük ölçüde tamamlanmış, taşra eşrafının bir zenginleşme yöntemi olarak iltizama ihtiyacı kalmamıştı. Artık bu kesimin sınıfsal çıkarı, aşar vergisinin ilgası yönündeydi; nitekim Cumhuriyetin kuruluşunun ardından zengin toprak sahipleri aşar vergisine karşı kapsamlı bir çalışma yürütecek ve nihayetinde bu vergiyi kaldırtacaklardı” demektedir.

Önal, İttihat ve Terakki hareketinin büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını savunduğu görüşünü iki gözlemlerle desteklemeye çalışmaktadır. İlk olarak, “Aşar vergisinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara gelmeden önceki tartışma programlarında yer almasını” kendi savına kanıt olarak kabul etmektedir. “Kurucu ve yöneticilerinin tamamının büyük toprak sahibi olan Osmanlı Çiftçiler Derneği” mensuplarının “İstanbul’un işgali ve Meclis-i Mebusan’ın dağıtılmasının ardından Ankara’ya giderek, Büyük Millet Meclisi’ne” katılmalarını da savını destekleyen ikinci gözlem olarak yorumlamaktadır.

Bunun ötesinde, Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yerel eşrafla kurduğu ilişkiyi de bu bağlamda ele alan Önal, “Anadolu devriminin merkezinin Ankara’ya taşındığı ve öncülüğünün Mustafa Kemal ve çevresindeki kadrolar tarafından devralındığı dönemde büyük toprak sahipleri ile olan ilişkilerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu kesimle kurduğu ilişkilerin bir devamı niteliğinde olduğunu” ileri sürmekte ve “bu kadroların ilk ve acil ihtiyacı, savaştan yorulmuş ve işgale karşı kayıtsız Anadolu köylüsünü bir kez daha savaşa ikna etmektir. Bu konjonktürde taşra eşrafı Kemalistler ile köylülüğün arasında bir aracı konuma yerleşmiştir” diyerek önceki savını Cumhuriyet dönemine teşmil etmektedir. Önal bu savını desteklemek için de Birinci Büyük Millet Meclisi milletvekillerinin meslek dağılımına bakarak (454 milletvekilinden 60’ının büyük toprak sahibi olduğunu belirtiyor), Kemalistler ile büyük toprak sahipleri arasında bir “ittifak” olduğu çıkarsamasını yapmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde tartışılan, fakat sonuç alınamayan Aşar vergisinin 1925 yılında İkinci Meclis (1923-1927) tarafından ilga edilmesini ve bu dönemde toprak reformu yapılmayışını, ayrıca uygulanan tarımı destekleme politikalarını da büyük toprak sahiplerinin çıkarına hizmet eden politikanın uygulama örneklerini oluşturduğunu, bütün bunların adı geçen “ittifak”ın göstergesi, böylece büyük toprak sahipliğinin sınıfsal rolü ve gücü olarak yorumlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde özel mülkiyetin ve zaman içinde büyük toprak sahipliğinin nasıl geliştiğini analitik bilgilere dayanarak sergileyen Önal, Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte toprak sahipliğinin mülkiyet ilişkileri bakımından ciddi bir değişime uğramadığını, iki dönem arasında bir devamlılık olduğunu istatistiki verilere dayanarak göstermekte;

toprak reformu yapılmadığı için büyük toprak sahipliğinin yapısal bir sorun olarak devam ettiğini haklı olarak dile getirmektedir.

Genel olarak baktığımızda, Önal, devletin özerkliği noktasından hareket eden analizleri noksan bulmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde varolan toplumsal sınıfların - özelde büyük toprak sahipliğinin-Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte oynadıkları sınıfsal rolün tanımlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Önal tarih yazımına yönelik eleştirisinde haklı olmakla birlikte, altyapıyı oluşturan büyük toprak sahipliğinin kaçınılmaz olarak üst yapıya yansımaları gerektiği yönündeki deterministik yaklaşım tartışmaya açıktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Türkiye'de toprak ağalığı yerel düzlemde oldukça etkili olmakla birlikte, ulusal düzlemde sistematik bir sınıf hareketine dönüştüğünü ileri sürmek zordur. Devlet yerel düzlemde toprak ağalarının yerel otoritesine doğrudan müdahale etmediği müddetçe, toprak ağalarının ortak bir politika üretmeye yöneldiğini gösteren veri yok denecek kadar azdır. Bu nedenle, devletin toprak ağalarının sınıfsal çıkarlarına uygun politikalar uygulayacağını iddia etmek oldukça deterministik bir yaklaşım olarak nitelenebilir. Bu savı desteklemek için kullanılan, Aşar vergisinin toprak sahiplerinin baskısı sonucu kaldırıldığı yönündeki veriler ise yeterli olmaktan uzaktır. Bu bağlamda, adı geçen "ittifak" bir yorum olarak kalmaktadır. Oysa, toprak reformunun yapılmamasının ardında yatan nedenler, altyapı-üstyapı ilişkisinin önemi göz ardı edilmeden, Gramsci'nin tanımladığı ideoloji, önderlik, maddi çıkarlar ve diğer faktörler bağlamında incelenerek çok daha verimli bir tartışmaya dönüştürülebilir. Önal'ın makalesinin bu tartışmaya aşına olanlara yeni bir dinamizm getireceğine kuşku yok; bu konu hakkında yeni araştırmalara vesile olacağını umuyorum.

Son olarak, bu özel sayı için makale gönderen bütün araştırmacılara ve bu sayıda makaleleri yer alan yazarlara şükranlarımı sunarım. Bu özel sayının oluşumunda ilk günden itibaren, her aşamada desteklerini esirgemeyen İİBF Dekanı Prof. Dr. Eyüp Özveren'e, derginin editörü Doç. Dr. Hakan Ercan'a, hakemlik yapan çok sayıda akademisyene ve derginin sekreteryasını yürüten Sevil Dünder'a içtenlikle teşekkür ederim. Özel sayının oluşumu sürecinde Doç. Dr. Ebru Boyar'ın harcadığı emeği saygı ile anıyorum.

Abstract

Introduction: Bird's Eye View on the Transition from the Ottoman Empire to the Turkish Republic

This introduction begins with outlining the subject in question in this special issue. It draws attention to four aspects of this transition; external dimension which focuses on international politics of 19th century within which the Ottoman Empire operated and the linkage between external and domestic forces. This is followed by a broader picture of the world order after WWI, indicating that the three proposals competed against one another. The third of the main themes is the War of Liberation in Turkey, which succeeded in declaration of the independence and sovereignty and was recognized at international level in July 1923. This is the first aspect of the double revolution. The fourth of the themes is about the power struggle within the military-civil bureaucrats, who collectively rose to power however soon there occurred friction on several issues and that ended up with the victory of the Mustafa Kemal Atatürk and his closest friends and thus a new avenue was opened up for implementation of some radical economic and social reforms for modernization of Turkey. This is the domestic aspect of the double revolution. Having outlined the core themes of the transition from the Ottoman Empire to the Turkish Republic, second part of the introduction is devoted to the contributions of each of the articles.

Key words: Transition, Ottoman Empire, Turkey, Double Revolution, World Order, Lausanne Treaty.